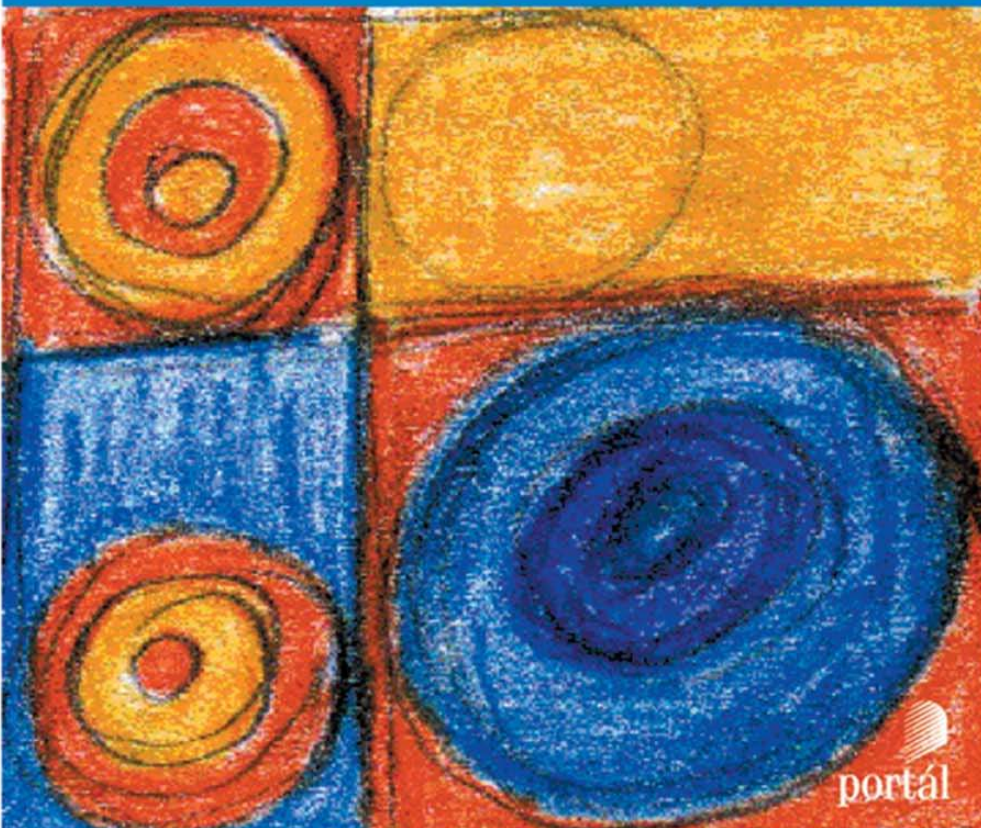

Sémiotika

Jiří Černý, Jan Holeš

Sémiotika

Jiří Černý, Jan Holeš

Černý, Jiří

Sémiotika / Jiří Černý, Jan Holeš. -- Vyd. 1. -- Praha :

Portál, 2004. -- 368 s.

ISBN 80-7178-832-5

003.2/.6

- sémiotika
- příručky

003 - Systémy psaní a písma

Lektoroval prof. Miroslav Komárek

© Jiří Černý, Jan Holeš, 2004

Portál, s. r. o., Praha 2004

ISBN 80-7178-832-5

Obsah

PŘEDMLUVA	
Znaky kolem nás	9
 ČÁST PRVNÍ	
ÚVOD	13
 KAPITOLA 1	
Sémiotika – věda o znakových systémech	15
1.1 Co je to znak	15
1.2 Počátky sémiotiky a její vývoj do začátku 20. století	22
1.3 Moderní sémiotika 20. století	26
1.4 Sémiotické metody	34
 ČÁST DRUHÁ	
JAZYK JAKO ZNAKOVÝ SYSTÉM A JEHO NÁHRADY	37
 KAPITOLA 2	
Struktura jazykového znaku	39
2.1 Struktura a vlastnosti jazykového znaku podle Saussura	39
2.2 Struktura jazykového znaku podle Peirce	43
2.3 Asymetrie jazykového znaku	46

KAPITOLA 3

Motivovanost jazykového znaku	51
3.1 Arbitrárnost a motivovanost jazykového znaku	51
3.2 Zvuková motivovanost	52
3.3 Morfematická motivovanost	56
3.4 Sémantická motivovanost	59
3.5 Změny motivovanosti	64

KAPITOLA 4

Vlastní jména	69
4.1 Základní pojmy	69
4.2 Vztahy mezi vlastními a obecnými jmény	74
4.3 Přechody mezi oběma třídami jmen	75

KAPITOLA 5

Změny významu	85
5.1 Jazykové změny obecně	85
5.2 Změny významu	89
5.3 Proč slova mění svůj význam?	92
5.4 Jazykové a historické příčiny významových změn	93
5.5 Společenské příčiny	95
5.6 Psychologické příčiny	97
5.7 Typy změn podle výsledku: zužování, rozšiřování a přesun významu	109

KAPITOLA 6

Strukturální sémantika	115
6.1 Tradiční a moderní sémantika	115
6.2 Vztahy mezi znaky	115
6.3 Analýza významu	117
6.4 Jednotky významu	118
6.5 Sémantická pole	121
6.6 Další metody strukturální sémantiky	125

KAPITOLA 7

Písmo a jeho náhrady	127
7.1 Vznik a podstata písma	127
7.2 Materiály užívané pro záznam písma	129
7.3 Vývoj písma	133
7.4 Písma ideografická a smíšená	142
7.5 Vývoj abecedy	145

7.6	Umělá písma	150
7.7	Další substituční kódy	152

KAPITOLA 8

Kódy paralelní s mluvenou řečí	159
8.1 Klasifikace paralelních kódů	159
8.2 Proxémika	161
8.3 Haptika	163
8.4 Pohledy	164
8.5 Posturologie	165
8.6 Kinezika a mimika	167

ČÁST TŘETÍ

OSTATNÍ ZNAKOVÉ SYSTÉMY	171
--------------------------------------	------------

KAPITOLA 9

Typologie znaků a symboly	173
9.1 Kritéria pro klasifikaci znakových systémů	173
9.2 Typologie znaků	179
9.3 Symboly a symbolické jazyky	187
9.4 Ukázky neostrých symbolů	189

KAPITOLA 10

Znakové systémy ve vědě a v praxi	213
10.1 Úloha znakových systémů ve vědě a technice	213
10.2 Znakové systémy v praxi	219
10.3 Vývoj dopravních značek	222
10.4 Základní vývojové změny	226

KAPITOLA 11

Psychoanalytický výklad snů	229
11.1 Bdění a spánek	229
11.2 Psychoanalýza	230
11.3 Typologie snů	234

KAPITOLA 12

Mýty, biblické příběhy, pověsti a pohádky	239
12.1 Původ mytologických příběhů	239
12.2 Starověká mytologie a náboženství	244

12.3 Biblické příběhy	253
12.4 Pověsti a pohádky	259
12.5 Mýty moderní doby	262

KAPITOLA 13

Znakovost v umění	267
--------------------------------	------------

13.1 Vývoj umění a klasifikace z hlediska sémiotiky	267
13.2 Umění založená na přirozených jazycích	275
13.3 Umění založená na zvláštních výrazových prostředcích	280
13.4 Kombinované systémy	288
13.5 Postupná semióza	290

KAPITOLA 14

Rituály, protokoly, hry a role	295
---	------------

14.1 Rituály	295
14.2 Protokoly	301
14.3 Hry	303
14.4 Role	307

KAPITOLA 15

Meditace, věštění a pověry	311
---	------------

15.1 Neostré a málo důvěryhodné znakové systémy	311
15.2 Meditace, okultismus a magie	314
15.3 Věštění	329
15.4 Pověry	338

Literatura	341
-------------------------	------------

Seznam obrázků a tabulek	347
--------------------------------	-----

Rejstřík	351
-----------------------	------------

Znaky kolem nás

Krátce předtím, než prezidentu Václavu Havlovi skončilo na začátku roku 2003 poslední funkční období, objevilo se nad Pražským hradem velké neonové srdce. Nepochybně mělo symbolizovat jedno z nejznámějších Havlových hesel: „Věřím, že pravda a láska zvítězí nad lží a nenávistí.“ Reakce na tento symbol byly různé, většinou kritické, a dají se rozdělit do několika skupin.

První skupina kritiků se vyjadřovala v tom smyslu, že neon je vyhrazen reklamám a na takovou historickou památku, jako je sídlo českých králů a prezidentů, neon ani reklama prostě nepatří. Druhá skupina se přidala a navíc zdůrazňovala, že neonová srdce svítící do noci zdobí noční podniky v obcích při německých hranicích, a symbolizují tak sex a prodejnu „lásku“ za peníze. A konečně jeden podnikavý člověk umístil na své budovy na Malé Straně pod Hradem neonové symboly piků, kár a tref, takže takto vzniklý soubor čtyř symbolů potěšil alespoň na chvíli srdce všech milovníků karetních her.

Objevily se i další reakce. Několika studentům se na chvíli podařilo neonové srdce upravit tak, že dostalo podobu otazníku. Výstižně to symbolizovalo fakt, že bylo velmi nejisté, kdo bude po Havlovi prezidentský úřad zastávat a jak dlouho bude politikům trvat, než jeho nástupce zvolí, případně zda to nebudou nakonec nuceni svěřit občanům. Jiná skupina studentů se na jedné pražské koleji údajně domluvila, jak vytvořit pomocí určených rozsvícených oken daleko viditelný a do noci svítící symbol, který mnohem výstižněji než srdce označuje sex.

Z hlediska sémiotiky, tj. vědy o znacích, lze takové reakce vysvětlit zejména tím, že většinu znaků je možné interpretovat různým způsobem. Je poměrně málo znaků, které jsou přesně definovány a nepřipouštějí různé výklady. Jde především o symboly používané ve vědě, kde je naprostá jednoznačnost pojmů a termínů z pochopitelných důvodů nutná. Také některé znaky sloužící praktickým účelům jsou poměrně ostré, tj. jednoznačné, protože jinak by sotva mohly plnit svou funkci. Jsou to např. dopravní značky, výstražné signály nebo

piktogramy (schematické obrázky) označující v nemocnicích jednotlivé kliniky nebo na letištích odlety, přílety, celní prostory, toalety, občerstvení, parkoviště atd.

Naproti tomu není nadsázkou tvrzení, že pro naprostou většinu znaků je charakteristická *polysémie*, tj. mnohoznačnost. Týká se to ve větší nebo menší míře všech znaků jazykových a také většiny ostatních. Vysokou míru mnohoznačnosti lze nalézt zejména v oblasti mytologie, náboženství, umění, ale především patrně v oblasti věštění, výkladu snů, pověr apod., kde je zpravidla možné přisuzovat jednotlivým znakům velké množství různých, často protikladných významů.

Viděli jsme, jak byly v souvislosti s odchodem prezidenta Havla z funkce připisovány různé výklady srdci. Ve skutečnosti to ale byla jen malá ukážka, jaké významy tento symbol může mít. Srdce je v různých civilizacích tradičně spojováno nejen s láskou všeho druhu, ale i s citovým životem, myšlením, vůlí, odvahou, intuicí, rozjímáním, středem a podstatou vši skutečnosti atd. Významné místo mělo ve starověké egyptské mytologii, kde bylo považováno za centrum životní a duchovní síly. Po smrti člověka se jeho srdce vážilo a podle výsledku se odhadoval jeho posmrtný osud. Při mumifikaci se všechny ostatní vnitřnosti člověka odstraňovaly, ale srdce se ukládalo do mumie. Také ve středověkém křesťanství se srdci přisuzovala významná symbolika ve spojení s Kristem (nejsvětější srdce Ježíšovo), Pannou Marií a s celou řadou světců.

V jazyce se mnohovýznamovost tohoto symbolu projevuje v mnoha slovních spojeních a rčeních, jako jsou v češtině např.: *srdeční záležitost*, *srdečné přijetí*, *srdnatý člověk*, *spadlo mu srdce do kalhot*, *člověk bez srdce*. V praktickém životě může symbol srdce označovat v nemocnici kardiologickou kliniku, v inzerátech rubriku seznámení, na jídelním lístku některá jídla (srdce na slanině nebo na smetaně), v mariáši trumfovou barvu apod.

Symboliku srdce jsme si vybrali pouze jako malou ukážku toho, jak různé interpretace jsme zvyklí některým znakům přikládat. K tomu je třeba dodat, že se znaky nejrůznějšího druhu se každý z nás setkává denně na každém kroku. Když nás např. ráno probudí zvonění budíku, jde o signál, že máme vstávat. Pohlédneme-li na budík, označují číselné symboly jednotlivé hodiny, malá ručička aktuální hodinu a velká minutu. Během prvních několika sekund jsme se tak setkali s celou řadou znaků, a to nepočítáme s možností, že si pamatujeme poslední sen, který v sobě nepochybně skrývá jistou, často dost komplikovanou symboliku. Další desítky a stovky znaků nám nabídne ranní toaleta, příprava snídaně, poslech ranních zpráv, pohled na kalendář, odchod z domu a cesta do práce pěšky nebo dopravním prostředkem, návštěva trafiky, pozdravy, kontakty a dialogy s jinými osobami apod. Není nijak přehnané, když konstatujeme, že znaky nás obklopují na každém kroku a v každé chvíli nás doprovázejí.

Znakovými systémy se zabývá lidstvo už dlouhou dobu. V poslední době se tento zájem soustřeďuje v rámci **moderní sémiotiky**. Zpočátku se pozornost

sémiotiků zaměřovala na znaky jazykové (laicky slova), ale stále větší zájem mají dnes také o všechny ostatní sémiotické systémy. **Kniha, kterou čtenářům předkládáme, si klade za cíl seznámit zájemce o tuto staronovou disciplínu se základními informacemi o podstatě znaků, o jejich klasifikaci a zejména o jejich všudypřítomnosti v nejružnějších oblastech, v nichž se s nimi setkáváme.** Budeme rádi, když jim příručka poslouží jako úvod do složité problematiky znakových systémů. Pokud je některá část zaujme, najdou v ní a v bibliografii odkazy na literaturu, v níž se mohou s příslušnou tematikou seznámit podrobněji.

Úvod do sémiotiky vznikl jako společné dílo dvou autorů. Každý zpracoval polovinu textu (Jan Holeš druhou část věnovanou jazykovým znakům, Jiří Černý ostatní texty). Oba jsme si navzájem texty vyměnili, přečetli, navrhli změny a doplňky. Protože jde o poměrně rozsáhlou tematiku interdisciplinárního charakteru, požádali jsme také několik odborníků o přečtení příslušných partií; tak např. prof. Ladislav Daniel přehlédl 13. kapitolu věnovanou umění, dr. David Uher partie týkající se Dálného východu, Mgr. Lenka Zajícová 12. kapitolu věnovanou mytologii a náboženství, některé úseky z oboru psychologie přehlédl Mgr. Pavel Pokorný, jiné dílčí části týkající se chemie a botaniky jsme konzultovali s příslušnými odborníky. Všem za jejich pomoc děkujeme. Náš zvláštní dík patří prof. Miroslavu Komárkovi, který byl tak laskav a přehlédl text i obrázky celé knihy a navrhl nám několik formálních i obsahových změn.

Olomouc 4. dubna 2003

Autoři

Úvod

Sémiotika – věda o znakových systémech

Obsah kapitoly

- 1.1 Co je to znak
- 1.2 Počátky sémiotiky a její vývoj do začátku 20. století
- 1.3 Moderní sémiotika 20. století
- 1.4 Sémiotické metody

1.1 Co je to znak

Člověk je po celý život obklopen neuvěřitelným množstvím nejrůznějších znaků. Užívá je denně a v naprosté většině případů si to ani neuvědomuje. Prakticky každý znak je součástí určitého systému, a bylo by dost obtížné najít nějaký izolovaný znak, který by fungoval nezávisle na jiných. Z toho důvodu mluvíme o znakových systémech. Počet znaků v takovém systému může kolísat od několika málo znaků (barvy na semaforu, číslice, znaky zvěrokruhu, písmena označující samohlásky), přes několik desítek (dopravní značky, symboly chemických prvků, písmena označující hlásky nebo fonémy, karty) až po nejsložitější systémy přirozených jazyků, které mohou obsahovat statisíce jazykových znaků a jsou složitě strukturovány (obsahují hierarchii podsystémů).*

* V oblasti slovní zásoby viz např. hierarchické uspořádání výrazů: *živá příroda – zvíře – savec – šelma – pes – jezevčík – Betyňka*; v oblasti gramatiky podsystémy: *slovesné časy – označovací způsob – minulé časy*.

1.1.1 Podstata znaku

Vzhledem k množství a různorodosti znakových systémů a jejich jednotlivých členů je obtížné definovat, co je znak. Pokoušeli se o to už starověcí a středověcí filozofové, ale přes velké úsilí a značný rozvoj sémiotiky ve 20. století nemáme ani dnes k dispozici takovou definici znaku, která by byla zcela jasná a všeobecně přijatelná.

Většina sémiotiků se zatím shoduje v tom, že nejpřijatelnější definice má dvě důležité části a zní přibližně takto:

1. Znak (*signum, signans*) je něco, za čím se skrývá něco jiného (*signatum, referent, věc*), a 2. existuje někdo, kdo si takový vztah uvědomuje.

O první část definice se zasloužil **svatý Augustin** (1.2.1), druhou dodal **Charles Sanders Peirce** (1.3.1).

Například český výraz *strom* slouží k označení všech „stromů“ a každý uživatel češtiny to tak chápe. Kdo se zabývá geometrií, ví, že symbol *p* je třeba interpretovat jako „přímku“. A jako účastníci silničního provozu nepochybně dobře víme, že *červená barva* na semaforu znamená „zákaz jízdy“ pro řidiče, případně „zákaz chůze“ pro chodce. I když se v prvním případě jedná o jazykový znak, ve druhém o symbol a ve třetím o signál, nic to nemění na vztazích, které jsou popsány v definici znaku v předchozím odstavci.

1.1.2 Semióza

Semióza je proces, při němž přiřazujeme k některému pojmu, předmětu, jevu, události nebo osobě příslušný znak. V zásadě se může jednat o pojmenování nebo označování. V prvním případě jde zpravidla o znak jazykový, tj. pojmenování něčeho pomocí určitého výrazu přirozeného jazyka. V druhém případě může jít o přiřazení nějakého znaku (symbolu, signálu, obrázku apod.) k čemukoli.

O semióze můžeme mluvit jednak jako o procesu, v němž se určitý znak poprvé vytváří, jednak jako o procesu, při němž používáme už hotový systém znaků, tj. vybíráme z něho znak nebo postupně znaky, které vyhovují naší potřebě v dané chvíli něco označit. Rozdíl je značný, což si ukážeme na příkladu jazykových znaků.

Slovní zásoba češtiny se vytvářela v průběhu tisíciletí a dnes má mluvčí k dispozici hotový, i když stále se vyvíjející systém lexikálních jednotek. O prvotní semiózu se jednalo v okamžiku vytvoření každé z těchto jednotek, kdežto opakované použití kterékoli z nich v určitém případě a v konkrétním okamžiku je možné považovat za proces sekundární.

Souvisí to s protikladem, na nějž upozornil **Ferdinand de Saussure** (1.3.3), když při popisu přirozených jazyků popsal rozdíl mezi *langue* (jazyk v užším smyslu, tj. souhrn celé slovní zásoby a všech gramatických pravidel, norem výslovnosti atd., majetek celého jazykového společenství), a *parole* (kon-

krétní řeč, promluva vytvořená v daném okamžiku určitým mluvčím). Tento rozdíl se projevuje v našem případě v charakteru a obsahu jednotlivých znaků. Každý jazykový znak se týká jisté části mimojazykové skutečnosti, ale v rámci systému jazyka se vztahuje k obecně chápanému pojmu a jeho hranice většinou nebývají jednoznačně vymezené. Konkretizují se až v rámci promluvy, kde je jeho přesný význam dán jazykovým i situačním kontextem.*

O semióze se někdy mluví i v případech, kdy určitý znak není výmyslem člověka, ale člověk ho tak chápe (vidí za ním něco jiného). Například spatříme-li kouř nebo stopy nějakého zvířete, budeme to patrně interpretovat v prvním případě jako důsledek ohně a v druhém si vybavíme příslušné zvíře. Charakter takových nejazykových znaků je odlišný, ale základní definici znaku odpovídají stejně dobře jako kterýkoli znak jazykový. Někteří sémiotikové nepovažují ovšem podobné jevy, jako je kouř nebo stopy, za skutečné znaky, nýbrž za symptomy, tj. pouhé důsledky nějaké příčiny. Za skutečný znak pak budou považovat pouze kouřové signály předem dohodnuté v rámci nějakého společenství a sloužící k předávání předem kodifikovaných zpráv.

1.1.3 Motivované a konvenční znaky

Mezi znakem a tím, co je označováno, mohou být různé vztahy. Je-li to vztah podobnosti nebo logické souvislosti, mluvíme o *motivovaném* znaku. U případů, kdy je vztah čistě nahodilý, se ujal termín *konvenční* nebo také *arbitrární* (libovolný) znak.

Pokud jde o jazykové znaky, má jejich naprostá většina konvenční charakter, protože mezi oběma složkami (označující a označované, forma a obsah) neexistuje žádný přirozený či logický vztah, jak je to patrné mezi jiným i z toho, že stejnému nebo obdobnému pojmu přiřazují jednotlivé jazyky zcela různá pojmenování: *kůň*, *horse*, *Pferd*, *cheval*, *caballo* atd. Určitý počet motivovaných znaků však v každém jazyce existuje; jsou to tzv. onomatopoická či zvukomalebná slova, v nichž lze najít jistou logickou souvislost mezi oběma složkami, formou a obsahem. V češtině mezi ně patří např. substantivum *kukačka*, citslovoce *bum*, *bác*, *prásk*, nebo slovesa *chrchlat*, *prskat*, *šišlat*, *vzlykat* apod.

U jazykových znaků se často mluví také o relativní motivovanosti. Ta se netýká vztahu mezi formou a obsahem znaků, ale vztahu mezi jednotlivými znaky navzájem. Tak např. o morfematické motivovanosti hovoříme u odvozených nebo složených slov, protože taková slova, přestože je uživatel jazyka uslyší poprvé, jsou srozumitelná; když známe výrazy *velikost*, *znalost*, *hloupost* a adjektivum *přijatelný*, snadno porozumíme výrazu *přijatelnost*, i kdybychom

* Viz např. rozdíl mezi jazykovým znakem a pojmem „město“, který je možné definovat obecně jako sídliště obývané určitým množstvím obyvatel, a jeho použitím v konkrétní výpovědi *odpoledne půjdu do města*, kde z kontextu vyplývá zcela konkrétní město. V tomto smyslu mluvíme o **prvotní semióze**, během níž se zformoval daný pojem, a **sekundární semióze**, kdy mluvčí použije už hotový systém a daný pojem je konkretizován v mluvené nebo psané řeči.

se s ním nikdy dříve nesetkali. Slovo *přijatelnost* je tedy relativně (morfematicky) motivované, avšak z hlediska vztahu mezi formou a obsahem jde v každém případě o znak čistě konvenční, protože neexistuje žádný logický důvod pro to, aby se uvedená vlastnost jmenovala právě tak, jak se jmenuje v češtině nebo v jiném jazyce. Jde o pouhou konvenci, která je ovšem závazná pro všechny mluvčí daného jazyka.

U neязыkových znaků se setkáváme jak se znaky motivovanými, tak i čistě konvenčními. Motivované jsou chemické symboly (např. H_2O , H_2SO_4), které jsou konstruovány ve shodě se strukturou molekul. Motivované jsou také piktogramy, které na mezinárodních letištích podávají informace o odletech, příletech, obchodech, přepážkách, toaletách, směnárnách atd. Naproti tomu zcela konvenční charakter mají číslice, státní vlajky, zvuková poplachová signalizace apod.

V praxi se však nejčastěji setkáváme s takovými znaky, u nichž nejde o zcela čistou motivovanost nebo konvenčnost, ale spíše o určitý poměr obou základních vlastností. Například většina dopravních značek je do značné míry motivovaná (křižovatka nebo zatačka jsou schematicky naznačeny), avšak jejich přesná podoba (konkrétní podoba znázorněné křižovatky nebo zatačky, barevné provedení, předepsaná velikost značky a její umístění v určité výšce a vzdálenosti před křižovatkou) je dána konvencí, v tomto případě přesnými pravidly.

Koneckonců i motivovanost tzv. onomatopoických slov je omezená, protože u takových výrazů sice forma napodobuje obsah, avšak jejich přesný tvar je určen normami příslušného jazyka a má v tomto smyslu částečně i charakter konvenční, jak to dokazuje porovnání takových výrazů v různých jazycích (3.2.1, např.: *kukačka*, *cuculus*, *cockoo*, *coucou*, *cuco*, *käki* nebo poněkud odlišné tvary, kterými se v různých jazycích napodobují zvuky vydávané zvířaty atd.).

1.1.4 Vývoj znaků

Při posuzování jednotlivých znaků i celých znakových systémů je třeba počítat s tím, že každý z nich, pokud se používá, má tendenci se vyvíjet. Z tohoto hlediska bychom mohli rozlišit takové znakové systémy, které jsou **relativně stabilní**, dále takové, které **se neustále mění**, a konečně konvenční systémy znaků, které jsou **institucionálně měněny čas od času**.

O značné stabilitě můžeme mluvit např. u Morseovy abecedy* nebo u Mendělejevovy tabulky chemických prvků. Ta je založena na objektivní mimojazykové skutečnosti (struktuře prvků) a její autor nejen dokázal výstižně označit

* Ta se od svého vzniku nijak neměnila a nedá se ani předpokládat, že by se mohla měnit v budoucnosti. Jde totiž o uzavřenou množinu znaků, které slouží k označení (uzavřené množiny) anglických písmen.

všechny tehdy známé prvky, ale dokonce předpověděl existenci těch přírodních prvků, které v jeho době ještě nebyly známy.* Podobné uzavřené systémy, u nichž nelze předpokládat žádný další vývoj, jsou ale spíše výjimkou potvrzující pravidlo.

Mezi často se měnící znakové systémy patří např. všechny **živé přirozené jazyky**. Mění se neustále všechny jejich složky (zvuková, gramatická i lexikální), i když nestejnou rychlostí. U jednotlivých jazykových znaků se mění jejich forma i obsah.**

Jako příklad konvenčního systému, který se občas mění na základě institucionálního rozhodnutí, může sloužit **systém dopravních značek**. Ty se vyvíjely postupně v návaznosti na rozvoj dopravních prostředků; měnil se jejich tvar, rozměr, umístění, barevné provedení atd. a zvyšoval se jejich počet. Jednotlivé země je podle svých potřeb upravovaly a později se začalo prosazovat sjednocování počtu a typů dopravních značek v mezinárodním měřítku. Každopádně šlo vždy o určitý uzavřený a závazný systém, který se v případě potřeby měnil na základě institucionálního rozhodnutí a byl v následujícím období znovu uzavřený, závazný a relativně stabilní.

Velmi ilustrativní je popis vývoje **písemných znaků**. Na rozdíl od mluvené formy jazyka, jejíž počátky jsou spjaté s původem člověka, je existence písma nesrovnatelně kratší (7.1.1). Vznik písma je také právem považován za počátek historického období; právě díky dochovaným písemným památkám, pokud se podařilo příslušné písmo rozluštit, máme k dispozici přesné údaje o všech aspektech života tehdejších lidí, a to se samozřejmě týká také samotných písemných památek, jednotlivých druhů písma, včetně jejich vývoje.

1.1.5 Jazykové znaky

Přirozené jazyky tvoří zvláštní skupinu mezi všemi sémiotickými systémy. Jejich počet se odhaduje na tři až sedm tisíc*** a přes veškeré rozdíly, které mezi nimi existují, mají něco společného, co je odlišuje od všech ostatních znakových systémů.

* Moderní chemie je dnes ovšem schopná vyrobit i další prvky, které v přírodě neexistují.

** Hláskové změny jsou v průběhu staletí schopny změnit podobu jednotlivých slov takovým způsobem, že je někdy obtížné najít mezi výchozím a aktuálním tvarem jakoukoli podobnost či příbuznost. Pokud jde o obsahovou stránku, je vhodné si uvědomit, k jak rozsáhlým změnám významu u jazykových znaků často dochází (je jim věnována celá 5. kapitola této knihy).

*** Přesný počet jazyků není možné určit z několika důvodů. Uvedeme zde alespoň tři nejzávažnější: 1. Není zcela jasná hranice mezi tím, co je samostatný jazyk a co je pouhý dialekt. 2. Na světě existují místa, kde žijí dosud neznámé přírodní národy. 3. Počet jazyků se neustále mění; vzhledem k diferenciacním tendencím se z jednoho může vyvinout několik jazyků nových (z latiny se např. vyvinuly všechny románské jazyky a z praslovanštiny všechny slovanské) a vzhledem k integračním tendencím jejich počet naopak neustále klesá (v současné době vzhledem ke globalizačnímu procesu rychle mizí především málo rozšířené jazyky a dialekty přírodních národů).

Zásadní kvantitativní rozdíl je v tom, že každý z přirozených jazyků má k dispozici tisíce až statisíce znaků, kdežto u ostatních sémiotických systémů se většinou jedná nanejvýš o několik desítek znaků.

Pokud jde o kvalitu, mají jazykové znaky něco zcela zvláštního, co nikde jinde neexistuje. Jako první to formuloval **André Martinet** ve své teorii o dvojí artikulaci lidské řeči. Jazykovou výpověď (libovolně dlouhý text) lze jednak rozčlenit (artikulovat) na jednotlivé znaky (slova), což je první artikulace; každý z těchto znaků lze dále rozčlenit na jednotlivé hlásky či fonémy, což je druhá artikulace. Jinými slovy: každý přirozený jazyk má k dispozici určitý omezený a uzavřený počet hlásek, z nichž je možné vytvořit neomezený a velmi rozsáhlý počet znaků. Teorie o dvojí artikulaci lidské řeči umožňuje odlišit přirozené jazyky od všech ostatních sémiotických systémů, včetně např. dorozumívacích prostředků zvířat. Ty jsou mnohdy velmi důmyslné, avšak nikdy u nich nenajdeme dvojí artikulaci, vždy jde o několik nebo několik desítek neartikulovaných zvuků, tj. takových signálů, které nelze rozložit na menší jednotky.

Kvantitativní a kvalitativní zvláštnosti přirozených jazyků umožňují kombinovat jednotlivé znaky, řadit je za sebou a vytvářet tak libovolně dlouhé výpovědi (texty). Také tato v podstatě neomezená možnost kombinací patří k specifickým vlastnostem jazykových znaků a nemá jinde obdoby.

Lidská řeč patří nepochybně mezi nejcharakterističtější jevy, kterými se člověk odlišil od ostatní živé přírody. Patrně je z nich ze všech vůbec nejdůležitější. V rámci sémiotiky se proto jazykovým znakům věnuje většinou maximální pozornost. Zde jim věnujeme celou druhou část knihy, tj. 2.–8. kapitolu.

1.1.6 Ostatní sémiotické systémy

Vedle přirozených jazyků existuje značné množství velmi různorodých sémiotických systémů, které se většinou týkají nějaké lidské činnosti. Mnohé z nich mají praktický význam a slouží k regulaci některé každodenní činnosti (např. dopravní značky nebo schematický návod na přípravu instantní polévky), k předávání zpráv* (Morseova abeceda, vlajkové nebo zvukové signály užívané v lodní dopravě), k jednoduchému a přehlednému označení určitých jevů (vojenské hodnosti, řády a vyznamenání, státní vlajky, znaky středověkých domů a šlechtických rodů, jejich rodokmeny, loga podniků, firem a dalších institucí); jiné usnadňují vědeckou práci (chemické, matematické nebo logické symboly a vzorce) nebo práci s počítačem (speciální umělé jazyky). Celá řada symbolů se uplatňuje ve všech druzích umění, v módě, mytologii a náboženství a v psychologii (zvláště při výkladu snů). Znakový charakter mají také nejrůz-

* V tomto případě se někdy jedná o použití nejazykových prostředků ke kódování hlásek přirozeného jazyka, tedy ve skutečnosti o kombinaci dvou sémiotických procesů: znaky Morseovy abecedy nebo vlajkové signály označují postupně hlásky přirozeného jazyka, ty se pak skládají v jednotlivá slova, tedy znaky, za nimiž se znovu něco ukrývá, totiž příslušný pojem.

nější hry, slavnosti, protokoly a rituály, ale i pověry a věštby všeho druhu, a proto najdeme sémiotické systémy prakticky na každém kroku.

Často je obtížné hodnotit jednotlivé znakové systémy, pokud jde o jejich oprávnění či opodstatnění. V této chvíli se spokojíme s konstatováním, že všechny zmíněné systémy (a celá řada dalších) jsou z hlediska sémiotiky zajímavé, protože se každý z nich skládá z určitých jednotek (znaků), za nimiž je ukrytý nějaký význam, který jisté společenství interpretuje stejným nebo obdobným způsobem. Všem znakovým systémům, které nepatří mezi přirozené jazyky, je věnována třetí část této příručky, tj. 9.–15. kapitola.

1.1.7 Možné klasifikace znaků

Vzhledem k rozmanitosti a všudypřítomnosti sémiotických systémů a nepřehlednému množství jednotlivých znaků mají tyto znaky velmi různorodý charakter. Pokud přijmeme základní definici znaku,* pak zjistíme, že takové definici odpovídají slova přirozených jazyků, písmena, číslice, matematické a logické symboly, chemické značky prvků i sloučenin, dopravní značky, barevné značení turistických tras, mapy, státní vlajky a znaky, hymny, korunovační klenoty, znaky šlechtických rodů, firemní značky a loga podniků, ochranné známky výrobků, poštovní známky, bankovky, mince a cenné papíry, teploměry, palubní přístroje, večerní červánky, kupovité mraky, ticho před bouří, zvuky kostelních zvonů, hodin a budíků, sirény záchranné služby, policie a hasičů, znělky televizních a rozhlasových pořadů, básnické metafory, charakteristické literární, divadelní a filmové postavy, úhel, pod kterým filmová kamera snímá scénu, Chaplinův oděv a jeho chování, barevná kompozice obrazů, fasády domů, tvar a velikost oken a domovních dveří, baletní figury, zasedací pořádek při slavnostních příležitostech, státní svátky, mše, svaté přijímání, procesí, stupně vítězů na sportovních soutěžích, šampaňské, snubní prstýnek, výstřel ze startovací pistole, lidská gesta, výrazy obličeje, držení těla, vzdálenost mezi lidmi při komunikaci, podání ruky, dresy hráčů a rozhodčích, šachová hra, hrací i vykládací karty, linie na lidské dlani a chodidlech, květiny a drahé kameny, znamení zvěrokruhu a horoskopy, amulety i talismany a prakticky neomezený počet dalších předmětů a jevů.

Z těchto důvodů je velmi nesnadné znaky utřídit, tj. rozdělit je do příslušného počtu charakteristických skupin. O klasifikaci znaků se už pokoušelo mnoho odborníků, ale dosud nemáme k dispozici přesvědčivý a obecně přijímaný názor. Kromě základního termínu *znak* se často setkáváme s termíny, jako jsou např. *jazykové znaky*, *ikony*, *indexy*, *symboly*, *symptomy*, *signály*, *označení*, *značky*, *znamení*. Názory na podstatu takových termínů a pojmů se ale

* Zmínili jsme se o ní v oddíle 1.1.1 a připomínáme ji zde ve zkrácené formě: *Znak je něco, za čím se skrývá něco jiného, a existuje někdo, kdo si takový vztah uvědomuje.*

často různí. Lingvisté dokonce nejsou jednotní, ani pokud jde o jeden z nejdůležitějších termínů současné lingvistiky, *jazykový znak*.*

V evropské tradici většinou převládá Saussurovo pojetí: Znak (*signe*) se skládá ze dvou neoddelitelných složek, označující a označované (*signifiant* a *signifié*), a ty se jako celek vztahují k určitému pojmu (1.3.3, 2.1). Naproti tomu v americké lingvistice je termín znak (*sign*) běžně používán pro tu složku, kterou Saussure nazývá *označující*, tedy pro formální stránku znaku. Rovněž věda, která se zabývá zkoumáním znakových systémů, se donedávna označovala v Evropě, opět pod vlivem Saussura, jako *sémiologie*, kdežto američtí filozofové, logikové a lingvisté dávají od začátku přednost termínu *sémiotika*. V poslední době se však tento termín prosadil téměř jednoznačně také v Evropě.

1.2 Počátky sémiotiky a její vývoj do začátku 20. století

V následujících částech kapitoly podáme základní informace o vývoji sémiotiky. Umožní nám to věnovat se podrobněji základním pojmům (znak, znakové systémy, druhy znaků), které jsme v úvodní části mohli pouze stručně nastínit.

1.2.1 Starověk

Určité náznaky úvah o znacích, zejména jazykových, lze najít u filozofů starověké Číny a Indie. Z řeckých filozofů se do jisté míry zabývali problematikou znaků stoikové, Sokrates, Platon (podrobněji obr. 4) a zejména Aristoteles v rámci své logiky a teorie poznání. Ve 2. století n. l. pak využil římský filozof a lékař **Claudius Galenos** poznatků starořecké medicíny a řeckého termínu *sémeiôtiké* a rozvinul pod tímto názvem „vědu o příznacích“, podle níž se nemoci měly rozeznávat na základě příznaků, které vyvolaly. Galenos byl největší autoritou starověké i středověké medicíny a rozpoznávání chorob podle příznaků má významné místo i v medicíně současné. Dnes se však označuje názvem *sympmatologie* a termín *sémiotika* je už trvale používán jako obecný název pro vědu o všech znakových systémech.

* Kromě jazykovědců se teorií znaku zabývali i představitelé dalších vědních oborů. Například významný člen Pražského lingvistického kroužku vídeňský psycholog **Karl Bühler** ve svém spise *Sprachtheorie (Teorie jazyka, 1934)* definoval tři základní funkce jazyka (tj. zobrazovací, expresivní a konativní) na základě vztahu znaku k mluvčímu, posluchači a zobrazované skutečnosti. Rozlišil podle toho tři základní typy znaků: **symptomy**, **signály** a **symbols**. Jak uvidíme v dalších kapitolách, problematikou znaku se zabývala také celá řada filozofů, logiků, teoretiků umění atd.

Za významného předchůdce moderní sémiotiky je právem považován také **svatý Augustin**, patron augustiniánského řádu, poslední velký starověký teolog a filozof, který se na sklonku 4. století zasloužil o zapojení klasické (zvláště novoplatonské) filozofie do křesťanské teologie a významným způsobem ovlivnil její další rozvoj v období středověku. Je znám jako zakladatel filozofie ducha a filozofie dějin a z hlediska sémiotiky jako autor první přijatelné definice znaku: *Znak je něco, co nás samo o sobě přivádí na myšlenku o něčem jiném.*

Přibližně ve stejné době, tj. na přelomu 4. a 5. století, žil také významný římský politik, filozof a básník **Anicius Manlius Torquatus Boethius**. Přes poměrně krátký život a pohnutý osud* přeložil a komentoval Aristotelovy logické spisy, a zasloužil se tak o pozdější rozvoj logiky, jedné z disciplín, které hrají ve vývoji sémiotiky důležitou úlohu (1.2.6).

1.2.2 Středověk

Středověk zapomněl na název *sémeiōtiké*, avšak vědu o znacích obohatil především rozpracováním teorie symbolů, z nichž většina měla původ v bibli na sklonku předchozího období (stvoření světa, had v ráji, jablko ze stromu poznání, vyhnání z ráje, kříž jako symbol křesťanství, ďábel, hostie a víno jako tělo a krev Páně apod.).

V rámci scholastické filozofie se také rozvinuly teorie tzv. **modistů**, tj. autorů, kteří začali rozlišovat *mody* (způsoby) *essendi* (bytí), *intellegendi* (chápaní) a *significandi* (významu), z nichž zvláště snaha o definování těch posledních vedla k řešení některých sémantických otázek. Etymologickým, lexikografickým a sémantickým tématům se věnoval už v 7. století také **Isidor Sevillský** ve svém díle *Etymologie*.

Se znakovým charakterem jazyka souvisí podrobné rozpracování starověkého sporu mezi nominalisty a realisty známého jako **spor o univerzálie**.**

Z hlediska sémiotiky je ve scholastické filozofii důležitý zvláště **Abélardův konceptualismus**, podle něhož univerzáliemi nejsou ani věci (realisté), ani slova (nominalisté), nýbrž významy, které se projevují v řeči, a pojmy, které vznikají v průběhu myšlení. Tím došlo poprvé v historii ke spojení teorie poznání se sémantikou.

* Boethius nazývaný někdy „poslední Říman a první scholastik“ pracoval jako ministr ve službách ostrogotského krále Teodorika Velkého, byl proto Římany obžalován z velezrady a v roce 524 ve věku 44 let popraven. Ve vězení stačil před smrtí napsat spis *O útěše z filozofie* (*De consolazione philosophiae*), který se dočkal ve středověku velké popularity.

** Jde o spor, který se rozvinul už ve starověku mezi Platonem a Aristotelem. Realisté zastávali názor, že *obecné pojmy, ideje, existují reálně*, a to buď už před jednotlivými předměty (krajní realisté), nebo alespoň nezávisle na nich (umírnění). Naproti tomu nominalisté tvrdili, že *reálně existují pouze jednotlivé předměty* s individuálními vlastnostmi, kdežto obecné pojmy považovali jen za společný název označující množinu jednotlivin.

1.2.3 Renaissance

V převratném období renesance je z hlediska moderní sémiotiky nejvýznamnější nové astronomické, fyzikální, chemické i matematické pojetí světa, nový pohled na místo člověka v přírodě a ve světě a také celá řada nových útvarů vzniklých v rámci umění, jako je např. perspektiva a portrét v malířství, vícehlasý zpěv, opera, tanec ve dvojicích, román, včetně nových metod kladoucích si za cíl interpretovat tematické a symbolické znakové vztahy výtvarných uměleckých děl. Tímto výkladem se dnes zabývá **ikonologie**, tj. věda o obrazech.

1.2.4 Další vývoj do 19. století

V dalších obdobích měla sémiotický charakter např. karteziánská teorie tří epoch vývoje lidstva, charakterizovaných podle pojetí jazyka a znaků vůbec. Mimořádné místo má však v dějinách sémiotiky zejména anglický filozof **John Locke**, který v roce 1690 rozlišuje tři druhy věd: a) *fyziké*, tj. filozofii přírody; b) *praktiké*, tj. lidskou aktivitu směřující k určitému cíli; c) *sémiotiké*, tj. vědu o znacích, z nichž nejběžnější jsou slova. Locke tedy obnovil název *sémiotika*, ovšem nepoužíval ho v původním smyslu lékařském, nýbrž právě pro označení vědy o znacích.

Na Lockovu teorii poznání navazovala dlouho idealisticky i materialisticky orientovaná filozofie. Jeho teorie znaku je úzce spjata s jeho gnozeologií i senzualisticky pojatou teorií jazyka (ve vědomí neexistují věci, nýbrž znaky; ty slouží k vyjadřování myšlenek, k shromažďování poznatků, k výměně informací apod.). Objevil i společenský a kulturní charakter znaků.

Filozofové 18. a 19. století se sice sémiotikou přímo nezabývali, avšak i mezi nimi nachází dnešní věda o systémech znaků své předchůdce. Do jisté míry měla sémiotický charakter např. Rousseauova teorie jazyka, teorie společnosti markýze de Sade, Kantovo pojetí činnosti „rozumu“, Humboldtova jazyková typologie, Hegelovy formy poznání a typy myšlení, Marxova teorie pohybu kapitálu, Engelsova dialektika přírody.

1.2.5 Sigmund Freud a psychoanalýza

Na přelomu 19. a 20. století zasáhl do vývoje sémiotiky významným způsobem vídeňský neurolog a psychiatr **Sigmund Freud**, autor psychoanalýzy. Byla to zpočátku léčebná metoda, kterou rozpracoval při léčbě pacientů trpících neurotickými stavy, ale postupem času se z ní stala komplexní teorie, která ovlivnila nejen soudobou psychiatrii, ale i další vědní a umělecká odvětví.

Při zkoumání příčin neurózy u jednoho pacienta se Freud začal zabývat jeho sny a snažil se podat jejich výklad. Postupně došel k názoru, že sny hrají v duševním životě člověka významnou úlohu a že mají podobnou povahu a funkci jako mýty, bajky a pohádky. Ukázal přesvědčivě, že neurotické stavy

jeho pacientů jsou nejčastěji způsobeny předsudky a pruderním chováním soudobé maloměstské společnosti a že rozbor snů, pokud je terapeut schopen správně vyložit jejich symbolický význam, značně usnadní stanovení správné diagnózy a volbu vhodného léčebného postupu.

Jeho výklad symbolického jazyka snů (a také mýtů a pohádek) přispěl k obohacení sémiotiky o rozsáhlou a do té doby zcela opomíjenou oblast. Racionálně a technicky orientovaní Evropané moderní doby (na rozdíl od svých dávných předků, ale i od soudobých přírodních národů a vyspělých východních civilizací) měli ve Freudově době – a mají i dnes – většinou tendenci házet výklad snů (mýty, pověsti, bajky a pohádky, případně i symbolický jazyk poezie apod.) do jednoho pytle s černou magií, věštěním z křišťálové koule nebo předpověďmi kartárek. Freud se zasloužil o to, že takové zjednodušené představy byly alespoň částečně narušeny. Někteří z jeho četných následovníků pak vnesli do psychoanalýzy celou řadu dalších podnětných teorií (viz např. Jungovo rozdělení lidí na extroverty a introverty nebo práce Ericha Fromma, amerického psychoanalytika německého původu, který aplikoval Freudovy myšlenky na oblast společenských vztahů).*

1.2.6 Filozofické a logické pojetí znaku

O problematiku znaku se od samého počátku zajímali především filozofové a logikové a jejich zájem se projevoval i v moderní době. Na přelomu 19. a 20. století se o rozpracování teorie znaku z filozofického a logického hlediska zasloužila celá řada významných představitelů těchto vědních odvětví.

Logikové měli k přirozeným jazykům často velmi kritický vztah. Poukazovali zejména na to, že jsou nedokonalé a nelogické, a proto nemohou dost dobře sloužit k vědeckému popisu světa, který nás obklopuje. Někteří z nich, zvláště **Bertrand Russell** a **Ludwig Wittgenstein**, hlásali teze o tzv. **ideálním jazyce**, který by neměl typické „vady“ přirozených jazyků, jako jsou homonymie, synonymie, polysémie, neostrost a nevýraznost pojmů apod. K takovému „ideálnímu jazyku“ se přiblížili vytvořením aparátů symbolické logiky, jako je výrokový a predikátový kalkul, jejichž jednotlivé symboly jsou zcela jasně definovány.**

V období mezi dvěma světovými válkami zasáhli do této problematiky výrazným způsobem další představitelé vídeňského kruhu a marburské školy.

* Podrobněji se těmto otázkám věnujeme v 11. kapitole, Freudovi též v části věnované tabuizovaným výrazům v 5. kapitole.

** Na druhé straně je třeba mít na paměti, že podobné symbolické jazyky sotva mohou plnit další funkce přirozených jazyků; ty totiž neslouží pouze k popisu světa, který nás obklopuje, ale mají také funkci společenskou, emocionální atd. Proto dnes převládá názor, že přirozené jazyky jsou přes všechny své vady a nedostatky nejdokonalější komunikační systémy.

Rudolf Carnap, profesor univerzit ve Vídni, v Praze a od r. 1936 v Chicagu, především rozpracováním logické syntaxe a sémantiky.*

Ernst Cassirer, další evropský filozof, který odešel do USA,** vyložil svou filozofii jazyka v prvním díle své *Filozofie symbolických forem*, věnované právě jazyku. Všechny formy lidské aktivity mají podle Cassirera společný symbolický výraz. To znamená, že se všechny výtvořiny lidského ducha (jazyk, mýtus, náboženství, umění, věda) vyjadřují prostřednictvím symbolických forem. Člověk žije ve světě symbolů a jazyk, mýtus, náboženství, umění a věda jsou jen různá vlákna, z nichž je utkána symbolická síť, onen svět symbolů.

Do řešení základních otázek sémantiky zasáhli v meziválečném období také Kazimierz Twardowski, Alfred Tarski, Kazimierz Ajdukiewicz a celá řada dalších polských logiků a filozofů sdružených ve **lvovsko-varšavské škole**. Například A. Tarski ve svém *Úvodu do symbolické logiky*, jehož český překlad vyšel v roce 1969, položil základy k analýze přirozených jazyků a tím i k plodné spolupráci logiků a lingvistů. Na tradice lvovsko-varšavské školy později úspěšně navázali další polští filozofové, logikové a sémiotikové, především Adam Schaff svým *Úvodem do sémantiky* a Jerzy Pelc *Úvodem do sémiotiky*.

1.3 Moderní sémiotika 20. století

1.3.1 Charles Sanders Peirce

Základy k vytvoření moderní sémiotiky položil už na přelomu 19. a 20. století americký filozof a logik **Charles Sanders Peirce** (1839–1914). Trvalým přínosem je jeho triadické pojetí znaku, tj. rozdělení znaků na ikony, indexy a symboly.

Mezi ikony řadí Peirce všechny znaky, které jsou založeny na **vztahu podobnosti** s označovaným předmětem, tj. obrazy a fotografie, diagramy, chemické vzorce, mapy atd., z jazykových znaků hlavně metafory a onomatopoické (zvukomalebné) výrazy.

Indexy jsou podle něho všechny znaky, které spojuje s označovaným předmětem **vztah souvislosti**, tedy např. stopy v písku, „tanec“, kterým včely před vstupem do úlu naznačují ostatním včelám vzdálenost a množství potravy, z jazykových znaků zejména tzv. *šifry* (např. *já, on, to, tady, teď, včera*), tj. takové výrazy, které odkazují k osobám a dalším údajům vyplývajícím z kontextu.

* Viz jeho práce: *Logische Syntax der Sprache* (1934) a *Introduction to Semantics* (1942).

** Po nástupu Hitlera k moci v roce 1933 odešel z Hamburku do Anglie, Švédska, a nakonec na americkou Kolumbijskou univerzitu.

Konečně symboly jsou takové znaky, které s označovaným předmětem spojuje pouhá **konvence**, tedy především naprostá většina jazykových znaků, ale také nejružnější chemické, matematické a logické symboly, celá řada symbolů užívaných v umění, náboženství atd.

Peirceova klasifikace znaků na ikony, indexy a symboly se dnes považuje za trvalou součást moderní sémiotiky. Je ovšem třeba brát v úvahu, že se často můžeme setkat s takovými znaky smíšeného charakteru, u nichž sice převládá jeden typ, avšak ve větší nebo menší míře se u nich vyskytují prvky dvou, nebo dokonce všech tří uvedených typů. Tak např. kříž je (na základě konvence) symbolem křesťanství, ale má částečně také ikonický charakter, protože připomíná kříž, na němž byl ukřižován Ježíš. U dopravních značek jsou výstražné značky orámovány červenou barvou, která je (na základě konvence) symbolem nebezpečí, ale má zároveň také charakter indexu či ikony, protože je spojena s barvou (prolité) krve; ze stejného důvodu je červená barva rovněž symbolem revoluce. Kříž na dopravní značce označující křižovatku má ikonický charakter (podobá se křižovatce), avšak jeho konkrétní tvar a rozměr je dán konvencí, značka má tedy zároveň charakter symbolu.*

1.3.2 Charles Morris

Triadické pojetí sémiotiky je charakteristické pro dalšího amerického logika a filozofa, **Charlese Morrisa** (1901–1979), který publikoval své nejzávažnější práce ve třicátých až padesátých letech 20. století. Sémiotiku rozdělil na sémantiku, syntax a pragmatiku a také toto pojetí je považováno za trvalou součást moderní vědy o znakových systémech.

V Morrisově pojetí zkoumá sémantika význam, tj. vztahy mezi znaky a označovanými předměty, jevy nebo událostmi, syntax se zabývá vztahy existujícími mezi jednotlivými znaky navzájem a pragmatika zkoumá vztahy, které jsou mezi znaky a jejich uživateli.

Současná sémiotika toto pojetí koriguje v tom smyslu, že se ve skutečnosti jedná o postupnou inkluzi, protože pragmatika zahrnuje také sémantiku a ta zahrnuje ve skutečnosti i syntax.

1.3.3 Ferdinand de Saussure

Na vývoj evropské lingvistiky a sémiotiky měl výrazný vliv švýcarský lingvista **Ferdinand de Saussure** (1857–1913). Ve svém *Kurzu obecné lingvistiky*, vydaném tři roky po jeho smrti,** navrhl zcela nové pojetí lingvistiky, které

* Konkrétně o kříži podrobněji 9. kapitola.

** Toto dílo pod názvem *Cours de linguistique générale* vydali jeho žáci Charles Bally a Albert Séchehaye. Při jeho sestavování použili svých vlastních poznámek i zápisků několika dalších posluchačů, kteří měli možnost vyslechnout některý z jeho tří přednáškových cyklů o obecné lingvistice proslovených na ženevské univerzitě v letech 1907–1911.

znamenalo rozchod s tehdy už zastaralými teoriemi vypracovanými v rámci srovnávací a historické gramatiky 19. století a nastolení jazykovědného strukturalismu.

Kromě jeho známých dichotomií *langue/parole* a *synchronní/diachronní* přístup k jazyku* mělo velký význam jeho pojetí jazyka jako *systému*, v němž nelze studovat jeho jednotlivé prvky odděleně od ostatních. Pro rozvoj sémiotiky pak byla důležitá jeho nová teorie jazykového znaku.

Na rozdíl od Peirceova (a obecněji amerického) triadického přístupu je Saussurovo pojetí jazykového znaku důsledně dualistické. Rozlišuje jeho dvě základní a neoddělitelné složky, *signifiant* (označující) a *signifié* (označované), které se jako celek vztahují k určitému pojmu, čímž vydělují z mimojazykové skutečnosti její určitou, přesně vymezenou část. Saussure definoval tři základní vlastnosti jazykového znaku: lineárnost, arbitrárnost a diskontinuitu. Stručně řečeno, *lineárnost* znamená, že jednotlivé znaky (slova) v mluveném i psaném textu lze řadit výhradně jeden za druhým; *arbitrárnost* (libovolný charakter) značí, že obě základní složky jazykového znaku spojuje pouhá konvence, tj. že mezi nimi neexistuje žádný logický vztah; a *diskontinuita* znamená, že zatímco mimojazyková skutečnost (svět, který nás obklopuje) je v našem mozku registrována jako kontinuum (podle Saussura doslovně jako amorfní mlhovina), jazykový znak vždy označuje její přesně ohraničený úsek.**

Saussure navrhl pro obecnou nauku o znacích označení *sémiologie*. Podle něho je to věda o životě znaků v lidské společnosti a lingvistika je součástí této obecnější disciplíny, protože se zabývá pouze jazykovými znaky (Saussure, *Kurz obecné lingvistiky*, s. 33). Svou pozornost věnoval především jazykovým znakům; o některých ostatních znakových systémech se pouze krátce zmiňuje.

Jeho vliv na moderní lingvistiku 20. století byl velmi významný a dal impuls k rozvoji strukturální lingvistiky, která měla zejména v evropské jazykovědě téměř monopolní postavení až do šedesátých let minulého století a má výrazný vliv i na lingvistiku současnou. Jeho termín *sémiologie* se udržoval v Evropě dost dlouho, ale v současné době se pro nauku o znakových systémech prosadil Lockův a Peirceův termín *sémiotika*. Podrobnější informace o Saussurově teorii znaku jsou uvedeny ve 2. a 3. kapitole.

* O protikladu *langue/parole* jsme se zmínili v 1.1.2. *Diachronní* metodu, tj. studium vývoje jazyka, považovalo předchozí období srovnávací a historické gramatiky za jedinou správnou a vědecky oprávněnou, kdežto Saussure velmi přesvědčivě ukázal, že stejně vhodná je i metoda *synchronní*, při níž se studuje stav jazyka (nebo jiného jevu) v určitém okamžiku jeho vývoje.

** O arbitrárnosti jazykového znaku podrobněji 2.1.3 a 3.1, o lineárnosti 2.1.4.

1.3.4 Louis Hjelmslev

O další rozvoj Saussurovy teorie znaku se zasloužil přední představitel kodaňské lingvistické školy* **Louis Hjelmslev** (1899–1965). Zachoval jeho dualistické pojetí, ale obě hlavní složky jazykového znaku dále rozčlenil. Rozeznává u něho *obsah* a *výraz* (které zhruba odpovídají Saussurovým složkám *signifié* a *signifiant*), avšak u obou těchto složek dále rozeznává *formu* a *substanci*. Pracuje s pojmem a termínem *purport*, což je podle něho nerozhrazené kontinuum, tedy jakási obdoba Saussurovy amorfnní mlhoviny. V Hjelmslevově pojetí má tedy jazykový znak tyto čtyři složky: *formu obsahu*, *substanci obsahu*, *formu výrazu* a *substanci výrazu*.

Pro lepší názornost je možné použít analogii se sítí, jejíž stín se promítá na určitou plochu. Nerozčleněná plocha představuje purport, síť odpovídá formě a stín na ploše ohraničuje jednotlivé substance. Tak např. barevné spektrum (a celá mimojazyková skutečnost) je purport, odpovídá nediferencované ploše (beztvaré, amorfnní kontinuum) a je pro všechny jazyky stejné. Každý jazyk však používá své specifické „sítě“, která odpovídá *formě obsahu* a může na plochu spektra promítat variabilní počet různě velkých a rozmanitě uspořádaných „ok“ sítě. Vyčleňuje tak ze spektra odlišný počet ohraničených částí spektra, tj. počet *substancí obsahu*. Je samozřejmé, že počet, velikost a uspořádání těchto substancí (tj. konkrétních barev v daném jazyce) jsou zcela závislé na tvaru sítě (tedy na formě obsahu) téhož jazyka. Proto se jazyky mohou lišit v počtu a v členění barevného spektra (a stejně tak i celé mimojazykové skutečnosti, tj. celého světa, který nás obklopuje).

Poněkud snadnější je pochopit tyto souvislosti u jazykového výrazu. Takzvaný purport výrazu je souhrn všech zvuků, které mohou lidská mluvidla vyslovit. Tato teoretická možnost představuje amorfnní, nediferencované kontinuum a nemá ještě nic společného s konkrétními jazyky. Teprve určitá *forma výrazu* („sítě“), která je na purportu nezávislá, vyčleňuje z něho určitou *substanci výrazu*, tj. konkrétní hlásky, které pak daný jazyk používá. Také v tomto případě se formy výrazu („sítě“) u různých jazyků značně liší, a proto se tyto jazyky liší i počtem a výslovností hlásek, jejich uspořádáním v systému atd.

Hjelmslevova teorie jazykového znaku obohatila sémiotiku o některé nové aspekty. Sporný a poněkud diskutabilní je termín *purport* (podobně jako Saussurova *amorfnní mlhovina*), zejména pokud jde o mimojazykovou skutečnost. Je

* Kodaňská škola patřila ve třicátých letech 20. století spolu s pražskou školou k předním lingvistickým směrům ve světovém měřítku. Kromě L. Hjelmsleva patřili zpočátku mezi její hlavní představitele především Viggo Bröndal a H. J. Uldall. Od ostatních strukturálně zaměřených směrů se lišila důrazem na jazykovou formu a na vztahy existující mezi jazykovými jednotkami. Jejich snaha o matematicky přesný popis jazyka vedla k vypracování *glosématiky*, tj. jakési lingvistické algebry. Hjelmslevovo dílo je dostupné i českým čtenářům, česky vyšly jeho knihy *Jazyk a O základech teorie jazyka*.

nesporné, že jazyky se značně odlišují v jejím diferencování, ale na druhé straně existují i názory, že okolní svět je do značné míry rozhraničený bez přispění kteréhokoli jazyka (jazyky se v některých případech shodují v jeho diferencování právě proto, že jim je takový postup okolním světem vnucen). Zastánci tohoto názoru proto kritizují Hjelmsleva za přeceňování jazyka v procesu poznávání světa a za přílišný formalismus.

1.3.5 Francouzští sémantikové

Na přelomu 19. a 20. století vzrostl ve Francii zájem lingvistů o fyziologické, psychologické a o něco později i sociologické podmínky jazykového vývoje. Přední představitel sociologického směru **Antoine Meillet** (1866–1936) se zabýval mimo jiné i tím, jak se při přejímání slov z jedné společenské třídy nebo vrstvy do druhé obvykle mění jejich význam.*

Tyto myšlenky podnítily zájem francouzských lingvistů o sémantiku. Ve Francii už existovaly práce **Michela Bréala** (1832–1915) z konce 19. století, v nichž byly rozebrány základní otázky slovního významu a poprvé navržen také termín *sémantika*. Bréal, Meillet a další lingvisté na přelomu století zpracovali základní sémantickou terminologii, a založili tak tradici, na niž později mohli navázat jejich kolegové.

K velkému rozkvětu strukturálně orientované sémantiky došlo ve Francii zejména v šedesátých letech 20. století, kdy byly rozpracovány především tzv. složková analýza (*analyse componentielle*) a teorie sémantických polí (*champs sémantiques*).**

Ve Francii se na těchto pracích podílela celá řada lingvistů, z nichž nejvýznamnější byli R. Barthes, A. J. Greimas,** P. Guiraud, B. Pottier, G. Matoré, G. Mounin, B. Quémada a J. Dubois.

Upozorňujeme zvláště na dílo Rolanda Barthese, které je dostupné i českým čtenářům.****

* V průběhu takového sémantického vývoje se uplatňují zejména dva protichůdné principy: generalizace a specializace. Změnám významu je věnována celá 5. kapitola, kde jsou i podrobnější informace o Meilletovi.

** *Složková analýza* spočívá v tom, že se hledají sémantické rysy (minimální významové jednotky, příznaky, sémy), z nichž je daný výraz složen (např. výraz *otec* se skládá ze sémantických příznaků: samec, předek prvního stupně). *Sémantické pole* je tvořeno např. souhrnem všech rodinných a příbuzenských vztahů. Podrobněji se zde o těchto teoriích nezmiňujeme, protože jsou rozvedeny v 6. kapitole.

*** Greimas byl Litevec, který dostal těsně před druhou světovou válkou stipendium do Grenoble. Sovětské úřady po vypuknutí války deportovaly jeho rodiče a Greimas zůstal ve Francii. Má patrně největší podíl na vypracování strukturální sémantiky. O jeho životních peripetích a o spolupráci francouzských sémantiků viz podrobnější informace v díle Anne Hénaultové *Histoire de la sémiotique*, 1. vyd. 1983.

**** Česky vyšlo např. jeho dílo *Nulový stupeň rukopisu. Základy sémiologie*, 1967.

Lingvistika podle Barthesa není součástí sémiologie, ale naopak sémiologie se stává součástí lingvistiky. Sémiolog totiž sice zpočátku pracuje s nejazykovými substancemi, ale dříve či později narazí na skutečnou řeč, protože každé označování něčeho něčím probíhá skrz jazyk. Naruby je zde obráceno Saussurovo pojetí sémiologie, o němž se zmiňujeme v oddíle 1.3.3.

V ostatních evropských státech se podobnými sémantickými teoriemi zabývali např. K. Baldinger, E. Buyssens, E. Coseriu, J. Lyons, J. D. Apresjan, I. A. Melčuk, A. K. Žolkovskij, u nás především O. Ducháček.

1.3.6 Roman Jakobson

V lingvistice 20. století najdeme jen málo tak všestranných a plodných badatelů, jako byl **Roman Jakobson** (1896–1982). V Rusku se ještě stačil seznámit s podnětnými teoriemi představitelů kazaňské a moskevské školy a také s pracemi ruských formalistů, ale ve dvacátých letech už působil v Praze a ve věku třiceti let, v roce 1926, se stal zakládajícím členem Pražského lingvistického kroužku a spolu s V. Mathesiem a N. S. Trubeckým patřil mezi jeho nejvýznamnější představitele. Na konci třicátých let byl vzhledem ke svému židovskému původu nucen uprchnout před hitlerismem z Prahy, zprvu do Skandinávie a krátce nato do USA. Tam založil harvardskou lingvistickou školu a až do své smrti působil na tamní univerzitě i na několika dalších prestižních univerzitách.

Jakobson měl od mládí talent odhalovat za povrchovými jevy základní systematické rysy, na nichž byly vybudovány. Projevilo se to např. v jeho binární teorii o asymetrickém charakteru gramatických kategorií, často citované, ale dodnes ne zcela doceněné.*

Příznačný je pro něho také interdisciplinární přístup, tj. schopnost posuzovat jazykové jevy nejen z čistě lingvistického hlediska (např. ve svých studiích o dětském jazyce se opíral o psychologické, sociologické a další metody a teorie).

Pokud jde o sémiotiku, od mládí se věnoval nejen přirozeným jazykům, ale i dalším sémiotickým systémům, zejména folkloru, mytologii a poezii. Umberto Eco v eseji *Vliv Romana Jakobsona na vývoj sémiotiky* (2000, s. 9–34) zasvěceně a podrobně popsal Jakobsonův vliv na rozvoj moderní sémiotiky. Ukazuje přesvědčivě, že se Jakobson významně podílel na utváření všech osmi základních předpokladů, na nichž se zakládají současná sémiotická zkoumání. Jsou to (zkráceně) tyto předpoklady:

* V článku *O struktuře ruského slovesa* (Zur Struktur des russischen Verbums) aplikoval Trubeckého teorii fonologických protikladů na systém gramatický. Podle něho jsou gramatické kategorie vybudovány na základě opozic dvou členů, z nichž jeden je bezpříznakový, tj. neutrální, kdežto druhý, příznakový, vyděluje a označuje pouze určitou část dané skutečnosti. Tak třeba v kategorii rodu životných substantiv je ženský rod příznakový, tj. označuje pouze osoby ženského pohlaví (*učitelky, studentky*), kdežto tzv. mužský rod je bezpříznakový, tj. udržuje si schopnost označovat osoby obojího pohlaví (*učitelé, studenti*).

- Znak existuje vždy, když existuje vztah odkazování.
- Označování zahrnuje celou oblast kultury.
- Existuje mnoho typů znaků; sémiotika musí pracovat s interdisciplinárním přístupem.
- Sémiotické systémy lze popsat z jednotícího hlediska, jsou to systémy pravidel (kódů).
- Je třeba popsat rozmanitost znaků v jejich vytváření, odezvě, vnímání a pamatování.
- Sémiotika musí studovat syntaktickou strukturu znakových systémů; i když se ale jeví jako čistě syntaktické, připouští sémantické interpretace svých kombinatorických možností.
- Sémiotická teorie nestuduje pouze strukturu znakových prostředků, nýbrž i strukturou univerza přenášených obsahů. Není semiózy bez začlenění sémantiky.
- Sémiotika se musí, stejně jak to činí lingvistika, posunout od teorie jednotlivých termínů a „frází“ k teorii ko-textu a kontextu (kromě syntaxe a sémantiky má zahrnovat i pragmatiku).

1.3.7 Thomas Sebeok

Nezávislá americká lingvistika vznikla ve Spojených státech amerických až v první polovině 20. století a jedním z jejích důležitých charakteristických rysů, kterým se lišila a dosud liší od lingvistiky evropské, byl od začátku důraz na formální stránku jazyka a určité podceňování jeho stránky obsahové. To bylo příznačné jak pro deskriptivismus, určitou americkou podobu strukturalismu, tak i pro Chomského generativní gramatiku, která v polovině šedesátých let náhle deskriptivismus vystřídala a dodnes si udržuje v americké lingvistice téměř monopolní postavení.*

Poměrně malý zájem o sémantiku způsobil, že se američtí lingvisté (pokud mezi ně ovšem nepočítáme Romana Jakobsona) příliš nezajímají ani o sémiotiku a přenechávají tuto tematiku spíše filozofům a logikům (1.3.1 Ch. S. Peirce a 1.3.2 Ch. Morris).

Přesto ale jeden z nich, **Thomas Sebeok** (1920–2002), zasáhl významným způsobem do jedné ze zásadních otázek sémiotiky, totiž kdo je uživatelem znakových systémů. Obecně mezi sémiotiky převládá názor, že používání znaků je výsadou člověka. Někteří dokonce nazývají člověka *animal symbolicum*,

* N. Chomsky sice reagoval na kritiku své první verze generativní mluvnice tím, že se v druhé verzi snažil posílit právě složku sémantickou, dokladem toho je jeho termín a pojem *hloubková struktura* (*deep structure*), avšak v podstatě se jedná jen o její stručnou charakteristiku a i druhá verze se týká především syntaktické stránky jazyka. Také snaha jeho následovníků o vytvoření generativní sémantiky byla jen zčásti úspěšná. Na druhé straně je třeba přiznat, že američtí lingvisté vždy usilovali o exaktní popis jazyka (s použitím matematických metod) a významová složka se takovému popisu dosud vzpírá.

a dávají tím najevo, že právě používáním znaků se člověk odlišil od ostatní živé přírody. Naproti tomu T. Sebeok je nejvýznamnějším zastáncem opačného názoru, že totiž celou řadu znaků interpretují také zvířata. Podobné názory se shrnují pod názvem *zoosémiotika* a její zastánci uvádějí jako argument, že např. pes odpovídajícím způsobem reaguje na povely a zejména na chování svého pána, tedy že je nějakým způsobem interpretuje, zachází s nimi jako se znaky (často se v této souvislosti uvádějí také podmíněné reflexy Pavlovových psů). Jiným argumentem je třeba to, že šimpanzi disponují poměrně rozvinutým systémem asi dvou desítek neartikulovaných zvuků, které všichni stejným způsobem interpretují; slouží jim jako solidní dorozumívací prostředek. Ostatně v říši zvířat existuje nespočet obdobných signálních dorozumívacích prostředků, ať už akustických, optických, pachových nebo smíšených.

Vyskytly se dokonce názory, že je vhodné mluvit i o *biosémiotice*, protože ve všech živých buňkách, včetně např. rostlin,* jsou zakódovány genetické informace, kterými se živé organismy řídí po celý život. Podle biosémiotiků se i v tomto případě jedná o interpretaci znaků, a proto je vhodné zkoumat v rámci sémiotiky celou živou přírodu.

Tyto otázky dosud nebyly uspokojivým způsobem vyřešeny, proto se o nich alespoň takto stručně zmiňujeme. V dalších kapitolách se ale budeme věnovat už jen těm znakům, které provázejí člověka po celý jeho život.

1.3.8 Umberto Eco

Jedním z nejvýznamnějších současných sémiotiků je **Umberto Eco** (nar. 1932), profesor na univerzitě v Bologni, autor více než padesáti knih, který v minulosti pracoval na několika italských univerzitách a hostoval na celé řadě univerzit zahraničních. Kromě sémiotiky se věnuje také literární kritice a velký úspěch má i jako spisovatel.

Ecovy teoretické práce, stejně jako jeho studie, eseje a články o literatuře i jeho vlastní romány** přinášejí celou řadu originálních názorů na obecnou sémiotiku, na její jednotlivé součásti, na znakový charakter umění, zejména literatury, apod. O jeho zasvěcené studii věnované přínosu Romana Jakobsona

* Pokud jde o rostliny, navrhl Martin Krampen zřídit *fytosémiotiku*, a dělit tak sémiotiku na tři části: antro- , zoo- a fyto- sémiotiku (*Phytosemiotics*, 1981).

** Mezi jeho základní práce patří např. *A Theory of Semiotics* z roku 1976 a *Semiotica e filosofia del linguaggio* z roku 1984; mezi články a eseje vyniká např. soubor přednášek *Sei passeggiate nei boschi narrativi* z roku 1992–1993 (*Šest procházek literárními lesy*, Olomouc, 1997). Jeho tři slavné romány jsou: *Il nome della rosa*, Milano, 1980 (*Jméno růže*, Praha, 1988, 1999); *Il pendolo di Foucault*, Milano, 1988 (*Foucaultovo kyvadlo*, Praha, 1991, 1999); *L'isola del giorno prima*, Milano, 1994 (*Ostrov věčejšího dne*, Praha, 1995). V českém překladu vyšla také jeho kniha *Come si fa una tesi di laurea*, Milano, 1977 (*Jak napsat diplomovou práci*, Olomouc, 1997).

pro moderní sémiotiku jsme se zmínili v předchozí části. K některým jeho názorům se ještě vrátíme, zejména v 9. a 13. kapitole.

1.4 Sémiotické metody

Existují tři základní sémiotické metody. Jsou to: **interpretace**, **formalizace** a **jazykový rozbor**. Pokud s nějakým předmětem, osobou, vlastností, událostí nebo jakýmkoli jiným jevem, který sám o sobě není znakem, zacházíme tak, jako by jím byl, znamená to, že ho nějak interpretujeme; tím z něho činíme znak.

1.4.1 Interpretace

Metoda **interpretace** je velmi stará. Už v nejprimitivnějších společnostech šamani a kouzelníci přisuzovali význam nejrůznějším přírodním úkazům. Věřili podle nich počasí a osudy jednotlivých lidí i celých kmenů. Později astrologové předpovídali osud člověka podle postavení nebeských těles, jiní „znalci“ podle papilárních linií na dlani a prstech nebo podle snů apod. Ranhojiči, felčáři a lékaři usuzovali podle různých příznaků na povahu nemoci a metoda interpretace tak pomalu dostávala vědecký charakter.

Interpretaci podléhaly v dějinách lidstva nejrůznější přírodní i lidské výtvory. Mezi její přednosti proto patří především to, že má jednotící interdisciplinární povahu: je možné ji použít v kterémkoli vědním odvětví i v praktickém každodenním životě. Z její všudypřítomnosti však plyne i určité nebezpečí, že může být snadno použita nesprávně. Příkladem nesprávné interpretace bylo, když si lidé vysvětlovali přírodní úkazy, např. bouři, zatmění slunce nebo dlouhé období sucha, jako projev nepřízně bohů. Nesprávná interpretace stojí podle našeho názoru u kořenů všech pověr, předsudků, ale třeba i náboženských a podobných názorů.

Kdybychom uměli zcela jasně odlišit správnou (logickou, motivovanou, opodstatněnou) interpretaci od nesprávné (mylné, falešné), znamenalo by to, že jsme také schopni rozlišit opodstatněné či reálné znakové systémy od takových, které patří do říše předsudků a pověr. Nalézt takovou přesnou hranici mezi oběma skupinami je však velmi obtížné; vedle zcela jasných případů na obou koncích pomyslné stupnice (např. chemické vzorce na jedné straně a věštění z kávové sedliny na druhé) existuje celá řada případů méně jasných, které stojí na přechodu mezi oběma vyhraněnými skupinami. Proto jsou „pověřiví“ lidé, kteří věří v opodstatněnost jakéhokoli sémiotického systému, a jiní „racionálně uvažující“, podle kterých patří symbolický jazyk mytologie, poezie nebo snů do stejné skupiny jako pověra, že černá kočka, která přeběhne přes cestu, znamená smůlu. Mnozí z nich si na druhé straně rádi koupí boty, u kterých reklama nabízí slevu z „původní“ ceny, a mají dobrý pocit, že ušetřili.

Třetí část této příručky (9.–15. kap.) je věnována nejazykovým sémiotickým systémům řazeným přibližně podle stupně opodstatněnosti.

1.4.2 Formalizace

Další sémiotická metoda, tj. **formalizace**, spočívá v tom, že nahrazujeme znaky přirozeného jazyka (nebo jiných systémů) jinými znaky, tj. symboly, které nám umožňují ponechat stranou sémantickou interpretaci i pragmatickou stránku jednotlivých znaků a soustředit se na jejich konstrukční schéma či na jejich strukturu (zvláště syntaktickou). Příkladem formalizace v lingvistice jsou Chomského frázové ukazatele i transformační pravidla, většina metod užívaných v matematické lingvistice, logická analýza jazyka atd.

Tato metoda má celou řadu výhod. Především umožňuje abstrahovat od sémantiky a pragmatiky a soustředit se na vnější vlastnosti znaků, které jsou snadno přístupné; to usnadňuje dosažení přesných a jednoznačných závěrů, možnost použití logických kalkulů apod. Formalizovaný zápis věty, v němž jsou konkrétní slova nahrazena jednoznačnými symboly, umožňuje snadné operace s příslušnými pojmy, vytváření velmi stručných a obecně platných modelů, z nichž každý může zastupovat neomezené množství konkrétních vět, jejichž interpretace bývá mnohem obtížnější. Protože formalizovat lze (do určité míry) vedle přirozených jazyků i všechny ostatní znakové systémy, je tato metoda i jednotlicí složkou nejrůznějších sémiotických systémů i příslušných vědních odvětví.

Vedle těchto výhod skrývá v sobě metoda formalizace také určitá nebezpečí. Formalizovat lze v zásadě cokoli, ale otázkou zůstává, zda to vede k nějakému pozitivnímu výsledku. Nahradíme-li banálnost nebo nesprávnou myšlenku sledem symbolů, na její podstatě se tím nic nezmění, přestože může vypadat učeněji než v původní podobě. Formalizace by měla být prostředkem k snadnějšímu dosažení nějakého cíle, nikoli cílem sama o sobě. Je vhodná tam, kde umožňuje orientovat se lépe ve složitých a nepřehledných otázkách. K tomu je však zapotřebí, aby užívané symboly byly skutečně prvky formálního, tedy matematicky korektně definovaného systému, a přitom aby šlo o empiricky adekvátní obraz analyzovaného úseku skutečnosti (jazyka), což není nijak snadné a vyžaduje to vždy určitá omezení.

Zakladatel lvoňsko-varšavské školy **Kazimierz Twardowski** vytvořil v této souvislosti dva výstižné termíny: *symbolomanie* je neochvějná víra v metodu formalizace, která je cílem, a nikoli prostředkem k dosažení jiných cílů; *pragmatofobie* je naopak celková nechuť interpretovat znaky a pracovat se symboly. Obě tyto „choroby“ jsou samozřejmě škodlivé.

Podobně jako každá jiná metoda má tedy formalizace své výhody i nedostatky. Pokud jde o přirozené jazyky, její hranice spočívají především v tom, že formalizovat lze ve vyšší míře pouze informační (popisnou) složku těchto jazyků a méně už např. jejich složku emocionální. Filozofové oxfordské školy dokonce

považují tuto metodu za zcela nevhodnou pro analýzu přirozených jazyků, protože pro jazykové znaky je charakteristická neostrost a nevýraznost; převedením na symboly se tato jejich vlastnost neruší, pouze se zakrývá.

1.4.3 Jazyková analýza

Také metoda **jazykové analýzy** má dlouhou tradici. Ve starověké Indii, Řecku a Římě se analyzovala fonetická i gramatická stránka jazyka, prováděl se slovní a větný rozbor, v rámci rétoriky se studovala metafora a jiné figury, v rámci filologie později správná výstavba textu a jeho komentáře. Už ve starověku se také vedle mluvené i psané podoby jazyka analyzovala tzv. *oratio mentalis*, vnitřní řeč, tj. formulace výpovědí a celých textů „v duchu“ – studoval se vztah mezi jazykem a myšlením, hledala se univerzální gramatika, objasňoval se vztah mezi přirozeným jazykem a logickými soudy, na jazykové analýze byla založena i teorie poznání atd.

Dá se bez nadsázky říci, že prakticky všechny moderní lingvistické pojmy (nejen *sloveso*, *podmět*, *metafora* atd., ale i *text*, *znak*, *presupozice* apod.) byly nějakým způsobem zkoumány už ve starověku, zvláště u Aristotela a dalších řeckých filozofů. Celá starověká a středověká gramatika, rétorika a tzv. dialektika (tj. logika) i pozdější filologie a současná lingvistika jsou projevem této tak rozšířené metody jazykové analýzy.

Je samozřejmé, že se tato metoda používá především u přirozených jazyků. V širším slova smyslu se však zejména v oblasti umění často hovoří o „jazyce“ také u těch umění, která nemají s přirozenými jazyky nic společného.* To znamená, že o určité jazykové analýze v širším smyslu můžeme hovořit i v těchto případech.

* Pro literaturu představuje přirozený jazyk základní materiál, v divadelní tvorbě se kombinuje se scénou, u opery navíc s hudbou, ale některá umění, jako je např. balet, malířství, sochařství, architektura nebo němý film, se bez přirozeného jazyka zcela obejdou. Přesto mluvíme o „jazyce“ architektury, baletu atd., ale máme tím na mysli jejich specifické výrazové prostředky, nikoli přirozený jazyk. Podrobněji o těchto otázkách 13. kapitola.